

**CÜVEYNÎ'NİN TARİH-İ CİHÂNGÜŞÂ'SINDA YER ALAN TÜRKÇE VE MOĞOLCA
KELİMELER¹**

Mustafa MUSEVÎ²

Umut BAŞAR*

Nasrin ZABETİ MIANDOAB**

ÖZ

Moğolların İran'a hamleleriyle birlikte dikkate değer ölçüde Moğolca ve özellikle Türkçe kelime Farsçaya girmiş ve İranlı şair ile yazarlar tarafından kullanılmıştır. Cüveynî'nin *Tarih-i Cihângüşâ*'sı Fars dilindeki, Moğolca ve Orta Türkçe dönemine ait kelimeleri barındıran ilk kaynak olması bakımından önemlidir. Bu çalışmada, *Tarih-i Cihângüşâ*'daki Türkçe ve Moğolca kelimeler alfabetik olarak (Fars alfabesine göre) anlamlarıyla beraber açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Tarih-i Cihângüşâ*, Türkçe ve Moğolca Kelimeler, *Câmi'u't-tevârih*

Cüveynî'nin *Tarih-i Cihângüşâ*'sı İran tarihini ve özellikle Harzemşahlarının son dönemini muhtasar olarak birinci ağızdan anlatan önemli bir kaynak olmanın ve Moğol hücumları, katliamları, yağmaları ardından Moğolların Mâverâunnehir ve İran'da tesis ettikleri hâkimiyeti, İlhanlılar döneminin kuruluş yıllarına değin ayrıntılı bir şekilde ele almanın yanında Farsçanın kuvvetli, övgüye değer, süslü nesir örneklerinden biri sayılabilir. Farsça nesirde bu tarz Beyhakî ile başladı ve Vassaf akla gelmeyen nadir kelimeler, şiir ve Arapça benzetmeler kullanarak bu tarz nesrin gözden düşmesine neden oldu. Aynı zamanda bu eser, Moğolca ve Orta Türkçe dönemine ait kelimelerin görüldüğü ilk Farsça kaynaktır. Çin kaynaklarında "Turkular" şeklinde isimlendirilen Köktürk devletinin tarih sahnesine çıkışı ve miladi altıncı yüzyıldan itibaren hâkimiyet alanlarını Batıya doğru kaydırarak Sasanilerle komşu olmalarıyla birlikte Türkçe kelimelerin, tedrici bir şekilde Soğdça, Harezmce, Orta Parsça gibi İranî dillere girişi başlamıştır.

İslamiyet'ten sonra ilk önce İslam fetihleriyle birlikte çok sayıda Türk kölenin İran'a gelişi ve akabinde Oğuzlar gibi Türk boylarının İran'a hâkim olmaya başlamasıyla çok sayıda Türkçe kelime, daha yeni bir yazı dili hâline gelen Deri Farsçasına girmiştir. Bazı Türkçe kelimelerin o dönemde Soğdça, Hotence, Harzemce gibi İranî dillere girdiği bilinmektedir ancak Farsçaya giren Türkçe kelimelerin, tam olarak Harzemce, Soğdça yoluyla mı yoksa doğrudan Türkçe üzerinden mi geldiği bilinmemektedir. Lakin ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu düşünülmektedir zira Harzemşahların veya Soğdluların İran ortalarına nüfus ettiklerine ilişkin elde hiçbir belge veya nişane bulunmamaktadır. Fakat buna karşın tarihî kaynaklar Türklerin muhtelif gerekçelerle Kuzeydoğudan kalabalık gruplar hâlinde İran'a girdiklerini ve ilk olarak Horasan sonra

¹ Makalenin Kaynakça Bilgisi: Musevî, Mustafa (1384). "Vajegan-ı Torkî ve Mogolî Tarih-i Cihanguşa-yi Cüveynî". *Ayine-yi Miras, Dovre-yi Cedid, Sal-i Sevvom, Şomara-yi Sevvom u Çeharrom, Zemistan*.

² Tarihî Metin Uzmanı ve Musahhihi

*Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, umutbasar_35@hotmail.com

** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi - nasrin.zabeti@gmail.com

Irak, Azerbaycan, Kerman gibi İran'ın diğer bölgelerinde hâkimiyet kurduklarını göstermektedir.

Moğol hamleleriyle beraber dikkate değer ölçüde Moğolca ve özellikle Orta Türkçe kelime Farsçaya geçmiştir. Farsçadaki Türkçe alıntı kelimelerin, Moğolca alıntı kelimelerden sayıca fazla olmasının sebebi Moğolların az bir nüfusa sahip olmasıdır ve hatta o dönemde Moğolistan'da dahi Moğollar azınlık durumundadır ve komşuları Naymanlar gibi boylar Türk'tür. Cengiz Han'ın fetihlerine başlamasıyla Kırgızlar ve Uygurlar da ona katılmıştır. Bu nedenle Moğol askerlerinin, kumandanlarının çoğunluğu Türk'tür ve özellikle idari işler İranlılar gibi mağlup milletlerin yöneticileri kullanılmadan evvel Uygurların elinde bulunmaktaydı zira Uygurlar Soğdlardan okuma-yazma öğrenmiş olan tek kavimdi.

Tarafımızdan *Câmi'u't-tevârih* mukaddimesinde, Moğolca kelimelerin Türkçe şekil ve telaffuzla Farsçaya nasıl girdiği ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu çalışmada ise *Tarih-i Cihângüşâ*'daki Türkçe ve Moğolca kelimeler alfabetik sırayla (Fars alfabesine göre) verilmektedir ancak öncesinde aşağıda verilen iki hususa işaret etmek gereklidir:

1. Madde başı olarak verilen kelimelerin eserdeki toplam sayısı çıkarılmamış, her kelime için birkaç örnek işaret edilmekle yetinilmiştir.

2. Müellif veya musahhah tarafından yazılmış olan tarihî olayların anlaşılmasında yardımcı olacak lakap ve adlar dışındaki şahıs ve yer adlarının üzerinde durulmamıştır. Zira *Tarih-i Cihângüşâ*'daki Türkçe ve Moğolca adların ve adların imlasındaki yanlışlıkların derlenmesi müstakil, bu çalışmaya nazaran daha kapsamlı bir makaleyi veya bir kitabı gerektirmektedir.³

1. **ÁàÀ** (C. 1, s. 220 – C. 3, s. 16, 20, 22, 86), Moğolca.

Ağa, aslında büyük kardeş manasına gelen “degüü” kelimesinin karşıtı olarak küçük kardeş anlamına gelmektedir. Ancak Moğolcada büyük veya yaşlı amca ya da usta anlamlarında da kullanılmıştır. Farsçada ise çoğunlukla saygı ibaresi olarak, bazen de baba ve usta anlamlarında kullanıla gelmiştir ve ayrıca yaşlılar ile din âlimlerine de “ağa” şeklinde hitap edilmiştir (Lessing 59-6246, Doerfer, 1-131).

2. **ÁàÀ ve ini** (C. 3, s. 16, 20, 22) bk. **ÁàÀ**, bk. **ini**.

Ál bk. **Áltamğa**

3. **Altamğa** (C. 1, s. 116, 117, 211 - C. 2, s. 223 - C. 3, s. 88), Türkçe + Türkçe.

Al, aslında ilk önceleri yalnızca hükümdarların fermanlarını mühürlemek üzere kullandıkları bir tür kızıl mühür anlamını taşımaktaydı. Bu kelime Türkçede uzun bir geçmişe sahiptir ve Orhun Yazıtlarında da geçmektedir. Kaşgarlı kelime için sultanların bayrak yapımında kullandıkları turuncu renkli ince ipek kumaş şeklinde açıklamada bulunmaktadır. Üstat Moein (1367) ise kelimenin Sanskritçeden alındığını yazmıştır.

³ Bunlara ek olarak madde başı yazımında kelimenin imlasını gösterebilmek adına tercümede “Ali Sir Nevai Ceviri” olarak isimlendirilen transkripsiyon fontundan istifade edilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonundaki kaynakça makalenin özgün hâlinde alınmış, üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Çalışmanın özgün hâlinde İngilizce özet bulunmamaktadır (ÇN).

“Tamğa = damğa” kelimesinin damlamak manasındaki Türkçe “dam-, tam-” mastarından veya aynı mastardan kızartmak, ısıtmak manalarından yola çıkılarak mühür manasında kullanıldığı izlenimi uyanmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. (*Câmi’üt-tevarih*, C. 3, s. 2293 - 2341). Dolayısıyla altamğa “kızıl mühür” anlamındadır. Merhum Kazvînî (1367) birinci cildin mukaddimesinde kelime için hatalı olarak Moğolca yazmaktadır.

“Altamğa”, “altan tamğa”, “altın tamğa”dan sonra İlhanlılar ve Moğollarda en önemli mührü sayılmaktaydı ve mektuplarla önemli fermanları bu renkle mühürlerdi. (Doerfer, 2: 554; Doerfer, 2: 294; *Burhan-ı Katî*, 1: 55; Orhun, 856).

4. Atabeg (C. 2, s. 14, 33, 156, 213), Türkçe + Türkçe.

“Atabeg”, Selçuklular döneminde şehzadelerin mürebbiyelerinin unvanı veya lakabı olarak kullanılır ve bu kullanım uzunca bir dönem, yani Kaçarlar dönemine değin devam etmiştir. Atabeg, İki Türkçe “ata” ve “beg” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

“Ata”, Türkçede baba anlamına gelecek şekilde sekizinci yüzyılda, Uygurcada çok eskilerden beri kullana gelen “gang” kelimesinin yerine geçmiştir. Akabinde “soy” anlamında kazanmış ve tasavvuf ehlince “hoca, şeyh” manalarında kullanılmıştır. Aslında Çince kökenli olan “beg” kelimesi ise Türkçede kavim, kabile reisi anlamına gelmektedir ve sonraları emir anlamında kullanılmıştır. “Atabeg” terimi İran Selçukluları döneminde türetilmiş ilk kez hicri beşinci ve altıncı asırlarda Farsçada ve daha sonraki yüzyıllarda Türkçede kullanılmaya başlanmıştır (Doerfer, 2: 389; Clauson, 40-322, Doerfer, 2: 5-7).

5. Atlı (C. 2, s. 5), Türkçe.

Atsız’ın oğullarından biridir ve Kavînî (1367) tarafından “atlı ve ünlü kişi” manalarına geldiği yazılmıştır.

Adsız ve isimsiz anlamında olan “atsız” kelimesi, Türkçe “ad ~ at” kelimesine – sız olumsuzluk ekinin izafesiyle yapılmıştır. “Ad ~ at + lığ” sahiplik bildiren ekin izafesiyle ortaya çıkan “atlığ”, (namlı ve ünlü) kelimesi, atsız kelimesinin karşıtıdır ve “atlığ (at + lığ)” kelimesinin, “atlı” kelimesiyle herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır (Orkun, 765; Doerfer, 2: 4; Clauson, 32- 33, 54, 55).

6. Ortaú (C. 1, s. 165, 176, 180; C. 3, s. 76), Türkçe.

Türkçedeki en eski biçimi “ortuú ~ ortoú” olan “ortak ve aracı” anlamlarındaki “ortaú” kelimesi orta “orta, ortada, arasında, merkez” köküne -ú isimden isim yapım ekinin ilavesiyle oluşmuştur. (Doerfer, 2: 25; Clauson 205).

7. Ordu (C. 1, s. 178; C. 2, s. 237), Türkçe. Başlık düzeltilsin

“Ordu ~ ordo” kelimesi Türkçede hükümdarın konağı, sarayı ve başkent manasındadır. Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış dinî kitaplarda gökyüzündeki saray anlamında da kullanılmıştır. Söz konusu kelime Moğolcaya “orda” şeklinde girmiştir. Ordubalığ (ordu + balığ “şehir”) (C. 1, s. 40) kelimesi ise başkent manasındadır (Clauson, 203; Doerfer, 2: 32).

8. Erkün (C. 3, s. 77- 288), Moğolca.

“Erkün – erkeün (= erke ve ün ~ erkegün)” kelimesi Moğolcada Hıristiyan anlamındadır ve Nasturî Hıristiyanlar bu kelimeyle isimlendirilmiştir. Her ne kadar Vladimir Tesef söz konusu kelime için Yunanca “aroun” kelimesinin Moğolcalaşmış biçimi olduğuna ilişkin bir yorumda bulunsa da buna katılmak mümkün değildir. Daha fazla bilgi için (bk. *Câmi’u’t-tevârîh*, C. 3, s. 2289), (Lessing, 329; Doerfer, 1: 123).

9. Aruğ (C. 1, s. 7, 11, 14, 21; C. 2, s. 214; C. 3, s. 17, 67), Türkçe.

Farsça kaynaklarda “aruğ” ya da daha doğru biçimiyle “uruğ” ve bazen de “uruú” şeklinde geçen kelime, serpmek, koymak manalarındaki Türkçe ur mastarından gelmektedir ki aslında tohum manasındadır ve *Divân-ı Lügati’t-Türk*’te de bu anlamda yer almaktadır. Ancak kelimenin terim olarak soy, döl, evlat, tayfa, hanedan anlamlarında Orhun Yazıtlarında da kullanılmıştır. Söz konusu kelime Moğolcaya da geçerek daha çok ikinci anlamda kullanılmış ve görünüşe göre Moğolca üzerinden Farsçaya geçmiştir. (Orkun 826; Clauson 214; Doerfer 2: 47).

10. Ağruú (C. 1, s. 110; C. 2, s. 231), Türkçe.

Farsça eserlerde “aúrýú”, “Àğruú”, “ağruğ” ve bazen yanlış imla ile “ýğryú” şeklinde geçmektedir. Bu kelime, Türkçedeki ağırlaşmak ve ağır olmak anlamlarındaki “ağrı – ağru” kelimesine -ú isim yapım ekinin izafesiyle meydana gelmiştir ve terim olarak ağır, ağırlık, yük, bagaj, yolculuk veya savaş sırasında ordu için çadır, askerlere yiyecek ve azık, hayvanlara yem taşıyan yük hayvanı için de kullanılmıştır. (Clauson, 93-94; Doerfer 2: 76).

11. Oğol ~ oğul (C. 3, s. 20, 30, 55, 107), Türkçe.

Türkçede erkek çocuk manasındaki “oğul” kelimesi, Moğolcada “kün (kö,ün~ke_ün)” kelimesinin muadilidir. “Kün”, Moğolcada terim olarak Hanın oğlu, şehzade ve kağan anlamındadır ve “oğol ~ oğul” ise bu kavramın muadili olarak tercüme edilmiştir (Clauson 83; Doerfer, 2: 81; Doerfer, 1: 455).

12. Uluğ (C. 2, s. 153, 241...), Türkçe.

Farsçada “uluğ”, “oluğ”, “uloğ” şekillerinde ise kaydedilen “uluğ” kelimesi, Türkçede anlama, kavram idrak edebilme becerisinin manalarındaki umak mastarına büyüklük manası veren -luğ fiilinden isim yapım eki izafesiyle ortaya çıkmıştır.

“Uluğ”, Osmanlı Türkçesinde ulu ve Türkmencede uli şekline dönüşmüştür ve uzun zamandan beri büyük, yüce anlamlarında ve isimlerin bir bölümü olarak Farsçada da kullanılmaktadır: Bu terimin *Cihânguşâ*’da geçen bazı örnekleriye aşağıdaki gibidir:

13. Uluğ ef (C. 2, s. 241, 246, 272; C. 2, s. 23, 56)

“Ef ~ ev” Türkçede ev, konut ve saray anlamında ve “uluğ ef” ise büyük ev veya büyük saray manasına gelmektedir.

14. Uluğ bitigçi (C. 2, s. 242, 246, 269)

Bitigçi (bk. **Bitikçi**) Yazar veya kâtip anlamındadır ve “uluğ bitigçi” büyük kâtip, başkâtip manasına gelmektedir.

15. Uluğ noyÀn ~ uluğ nevin (C. 1, s. 117, 142, 146, 147; C. 3, s. 3)

NoyÀn (bk. **NoyÀn**) Moğolca emir, prens ve kumandan anlamındadır.

“Uluğ NoyÀn”, “Yeke NoyÀn” teriminin Türkçeleşmişidir. “NoyÀn” Moğolca bir kelimedir ve “Uluğ NoyÀn”, Cengiz Han’ın ilk eşi Börte Fucin’den doğan dördüncü oğlu “Tului ~ Tuli”nin bir lakabıdır. Cüveynî yanlışlıkla kadının ismini Yesüncin diye kaydetmiş ve Kazvînî (1367, 9) ise, Beluşe’den aktararak müellifin yanlışına ekleme yapmış ve kelimenin anlamını için güzel ve çekici kadın yazmış ve bunun Börte’nin lakabı olduğunu zannetmiştir. Hâlbuki “yisün” Moğolcada dokuz manasın gelen bir rakam ismidir ve rakamın sonundaki –cin ise bir ektir. “Yisün” kelimesinin güzel anlamından ziyade insan rengi, görünüş ve sima anlamlarındaki Moğolcadaki “ceysün” kelimesinin başka bir formu olması mümkündür. Zira Güzel sıfatı, Moğolcada “úua” kelimesiyle karşılanmaktadır ve Cengiz Han’ın babaannesi “Úuamaral” ve anneannesi “Alanúua”nın isimlerinde de görüldüğü üzere karşımıza çıkmaktadır.

Yisüncin, Hulagu Han’ın eşlerinden biri ve Cengiz Han’ın yerine tahta geçen Abaka Han’ın annesidir (*Câmi’ü’t-Tevârih*, C. 2, s. 964). Reşidü’-d-dîn’e göre Cengiz Han’ın Yisülün adında Tatarlara mensup başka bir eşi vardı ve bu Cengiz Han’ın beşinci eşi idi. (*Câmi’ü’t-Tevârih*, C. 1, s. 303). (Lessing 434: 1064; Clauson, 3: 136, 303; Doerfer, 1: 553; Doerfer, 2: 117; Orkun, 799-875).

16. Uluş idi (C. 1, s. 66-70), Türkçe.

“Uluş”, Türkçede ülke, vatan kavramlarına karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bu kelime Moğolcaya geçerek ulus şeklini almıştır. “İdi” ise sahip, malik ve bir yeri tutan anlamdadır dolayısıyla “uluş idi”, ülke sahibi, bir yerin maliki veya hükümdarı demektir. (Clauson, 41: 152; Doerfer, 2: 120).

17. Elvek, elveke (C. 1, s. 213; C. 2, s. 89; C. 3, s. 214), Arapça.

Üstat Moein (1353) “elvek” kelimesinin kelebek ve mesaj anlamlarını geldiğini ileri sürerek onun Türkçe-Moğolca olduğunu yazmıştır. Ancak kelime Arapçadır ve eleke kökünden türemiştir. İbn-i Manzûr söz konusu kelime için şu açıklamada bulunmuştur: “Bir elçi gittiği kavmin içinde elçilik etti. Eluk ve Eluke isimleri buradan türemiştir. Me’luk ve malik kelimeleri ise elçinin götürdüğü mesaj anlamlarına gelir”. (Dorerfer, 1: 148; Lisânu’l-gayb 1: 184).

18. Otgın (C. 1, s. 31, 147, 199; C. 2, s. 125...), Moğolca.

“Otgın ~ otkin”, Moğolcadaki “otegin” kelimesinin farklı bir formudur (*Câmi’ü’t-Tevârih* C. 2, s. 784). Söz konusu kelime, Moğol töresince baba evinin mirasçısı olarak evin ocağının tütmesiyle vazifeli en küçük oğlan çocuk manasındadır. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi’ü’t-Tevârih* C. 3, s. 2204. (Dorerfer, 1: 155).

19. Ötüg (C. 1, s. 10), Türkçe.

Kazvînî (1367) kelimeyi, “baştan geçenlerin yazılı olduğu kâğıt dizisi anlamındadır zira Vassâf, ‘birkaç ötüg’ yani tomar yazılı belge diye, yazmaktadır” şeklinde açıklamıştır. Ancak “ötüg” bazen “öteg” veya “ötük” imlasiyle yazılan kelime, Türkçe üst makama yazılan istek, dilek, rapor ve dilekçe manalarında geçmektedir (Orkun, 830; Doerfer, 2: 134; Clauson 50).

20. UzÂn (C. 3, s. 292), Türkçe + Farsça.

“Uz” Türkçede uzman, becerikli, zanaatkâr anlamında ve aynı zamanda bir şeyi tarif ederken sağlam ve kusursuz manasındadır. Söz konusu kelimenin sonunda yer alan +an ise Farsça çokluk ekidir. Bu kelime Türkçeden Moğolcaya geçmiştir (Rotasizm (z>r) ve lambdasizm (ş>l)) ve Moğolcalaşmış şekli “urÂ(n)” olarak kaynaklarda geçmektedir.

Câmi'ü't-Tevârih'in birkaç yerinde geçen “urÂn” kelimesi için Beluşe, zanaatkâr ve sanatçı diye yazmış ve Kazvînî (1396: 292) ise hatalı bir şekilde mevcut yanlış fikri teyit edip eklemiştir: “Kelimenin doğru biçimi r ile Moğolcada işçiler ve zanaatkârlar anlamındaki uran olmalıdır. Z harfi ile yazılan kelime muhtemelen müstensihlerin hataları sonucu ortaya çıkmıştır.”

Hâlbuki sonunda bazen n harfi eklenen “urÂ (n)” kelimesi Moğolcada tekildir ve -çud (uraçud) ile çoğul yapılır. Ancak “uzÂn” kelimesinin hem *Tarih-i Cihângüşâ*'da ve *Câmi'ü't-Tevârih*'te geçtiği gibi diğer eserlerde de tekil değil de çoğul anlamda kullanıldığı açıktır. (Clauson, 277; Doerfer, 2: 593).

21. Ulağ (C. 1, s. 22, 24, 178; C. 2, s. 130, 235, 261; C. 3, s. 76, ...), Türkçe.

Eserin birinci cildinin yirmi yedinci sayfasında “ulaú” şeklinde de yazılan kelime günümüzde kesin bir imlayla “olÂğ” şeklinde yazılmakta olup eşek anlamına gelmektedir. “ulağ” kelimesi ulaşmak, katılmak, bağlanmak gibi çeşitli anlam içeren “ula” mastarına + –lağ isim yapım ekinin izafesiyle ortaya çıkmıştır. Tekrarlanan “la” hecesiyle birlikte yazıldığında ise kiralanan veya çalıştırma amaçlı kullanılan at sürüsü anlamındadır. (H. Pags-pa 132; Clauson, 136; Doerfer, 2: 102).

22. İdiúut (C. 1, s. 3; C. 2, s. 226), Türkçe.

Eski biçimiyle “iduú ~ iöúú” kelimesinden türemiş olan gönderilmiş, Allah'a takdim olunan, kutsal ve kutlu anlamlarında olduğu farz edilen “idi” kelimesine; bağışlanmış, cennet, baht ve devlet anlamlarına gelen “úut” kelimesinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Terim olarak kutlu veya mutlu anlamındadır. (Orkun, 808-846; Clauson, 46; Doerfer, 4: 230).

23. İreöte (C. 1, s. 10), Moğolca.

Kazvînî (1367) kelime için “Kelimenin anlamı araştırmalara rağmen tam olarak tespit edilememiştir ancak Beluşe kelimenin Moğolca kökeni olduğunu ve dost ve taraftar manalarına geldiğini düşünmüştür” açıklamasında bulunmaktadır. Ancak söz konusu kelime adam ve erkek anlamındaki “ir” kelimesine kısırlaştırılmış at anlamındaki “eöte” kelimesinden eklenmesiyle oluşmuştur. Kelimenin tam olarak binek at, binici ve Arap anlamlarına gelmektedir (Dorerfer, 2: 178; Doerfer, 1: 44).

24. Ayúaú (C. 2, s. 235, C. 3, s. 60, ...), Türkçe.

“Ayúaú”, daha doğru imla ile “ayğaú”, Türkçede söylemek ve ihbar olarak dile getirmek anlamlarındaki “aymak” mastarından ortaya çıkmıştır (Clauson 266; Doerfer, 2: 178; Doerfer, 1: 11).

25. İl (C. 1, s. 11, 18, 92; C. 2, s. 49; C. 3, s. 3; Her üç ciltte defalarca geçmektedir), Türkçe.

Türkçede uzun bir geçmişe ve birçok anlama sahip söz konusu kelime hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için *Câmi'ü't-Tevârih* (C. 3, s. 2310-2312)'de geçen "il" ve "ilçi" kelimelerinin açıklamalarına bakılabilir. Ancak *Târih-i Cihângüşâ*'da, her daim barış içinde olmak, barışmak, dost olmak veya itaat etmek anlamlarında kullanılmıştır. (Orkun 799; Clauson, 2: 653).

26. İlçi (C. 1, s. 20, 24, 77, 90, 130, 144; C. 2, s. 21, 214, 216; C. 3, s. 130, 136, ...), Türkçe.

Barış ve uzlaşma anlamındaki "il" kelimesine meslek ismi yapan -çi ekinin izafesiyle ortaya çıkan kelime, elçi, haberci ve "ulak" anlamlarında kullanılmıştır (H. Pags-pa, 123; Orkun, 800; Clauson, 129; Doerfer, 2: 203).

27. İlòan (C. 3, s. 130, 136), Türkçe + Türkçe.

"İlòan" terimi Moğolların İran'ı istilası ve İlhanlıların İran'da devlet kurmalarında önce de Farsçada (*Târih-i Beyhakî, Râhetü's-Sudûr*) kullanılmaktaydı. Kuşkusuz "il" ve "han" kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. "İlòan" kelimesinde geçen hükümdar, padişah ve vali anlamlarına gelen "han" ile alakalı söylenecek pek bir şey olmasa da araştırmacılar "il" kelimesine ilişkin ortak bir görüşe sahip değildir. İl kelimesi ikinci anlam olarak barış, uzlaşma ve dostluk anlamlarını taşımaktadır. Temelde ise kabile ve kavim gibi birbirine bağlı olan siyasi ve toplumsal yapılar demektir ve zannımızca "İlòan" kelimesin yer alan "il" bu anlam kapsamında kullanılmıştır dolayısıyla "İlòan", ülke hükümdarı anlamına gelmektedir. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih*, C. 3, s. 2312 ve *Dâyiretü'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. 10, s. 704. (Doefer, 2: 207; Clauson, 121-630; *Târih-i Beyhakî*, 70-116; *Râhetü's-Sudûr*, 172-174; *Câmi'ü't-Tevârih*, 3: 2312; *Dâyiretü'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, 10- 704).

28. İlek (C. 2, s. 88, 122), Türkçe.

"İlek" veya daha doğru bir imlayla "elig" kelimesi Karahanlı ve Mâveraü'n-nehir hanlarının lakabıydı. Türkçe "il" kelimesinde türeyen "ilek" siyasi ve sosyal bir birlikteliğin olduğu toprakların sahibi olan hükümdar manasındadır (Orkun, 799; Doerfer, 2: 210; Clauson, 141).

29. İnanç (C. 2, s. 28, 30), Türkçe.

"İnanç" kelimesi *Cihângüşâ*'da hatalı bir imlayla "inanc" şeklinde kaydedilmiştir. Türkçenin farklı konuşurları arasında "yınanç" ve "cınanç" şekillerinde de görülmektedir. Türkçe bir şeyi olarak benimsemek ve güvenmek anlamlarındaki "inanmak" mastarına, -ç isim yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur ve güven, inanç, güvenilir, inanılır anlamlarında kullanılmaktadır. Eserde ise güvenilir şahısların lakabı olarak geçmektedir. "İnanç" kelimesi Türkçe "inal" ve "yinal" kelimeleriyle aynı köktendendir (Clauson, 187; Doerfer, 2: 219).

30. İni (C. 3, s. 16, 20, 220), Türkçe.

"İni" Türkçede küçük kardeş demektir. Farsça ve diğer Hint-Avrupa ile Hami-Sami dillerinde, kardeşler arasındaki ilişkiyi adlandırmak üzere her hangi bir kelime kullanılmamaktadır ancak Moğolca ve Türkçede bu tarz bir adlandırma mevcuttur. Moğolcada "Àúa" büyük kardeş ve "değu" ya da "degüü" küçük kardeş anlamındadır. Türkçede ise "eçe", "eçi", "eçu" büyük kardeş ve "ini" küçük kardeş anlamında

kullanılmaktadır. Moğolcadaki “değü”, “degüü” ve Türkçedeki “eçe”, “eçi”, “eçu” hiçbir zaman Farsçada kullanılmamıştır ve ancak Moğolca “Àúa” ile Türkçe “ini” kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir (Orkun, 798-805; Clauson, 20-170; Doerfer 2: 15-226).

31. Basúaú (C. 1, s. 82, 83, 86, 106; C. 2, s. 83, 216, 218, 243), Türkçe.

Söz konusu kelime şayet sıkıştırmak, bastırmak, gözetim altında tutmak manalarına gelen Türkçe basmak mastarına —úaú ekinin izafesiyle ortaya çıkmış olabilir. Moğolca “daruğa” kelimesinin eş anlamlısı olacak şekilde hâkim veya vali anlamlarında kullanılmıştır. Kelime, Türkçe eski bir tarihe sahip değildir (Clauson, 370; Doerfer, 2: 241; *Ferheng-i Senglâh*, Varak T: 122).

32. Bavurçi (C. 3, s. 72, 95), Moğolca

Kimi araştırmacılara göre “bavurçi”, Türkçede ciğer anlamındaki “bağır” kelimesinin Moğolcadaki karşılığı olan “bavur” kelimesine –çi isim yapım ekinin izafesiyle ortaya çıkmış ve aşçı anlamında kullanılmıştır (Lessing 72; Doerfer 1: 202).

Büt-i TeÆeri (C. 1, s. 28), bk. **Teb-i TeÆeri**.

33. Baøši (C. 2, s. 219), Çince → Türkçeye.

Kazvînî (1367) kelimeye ilişkin “Baøši, Moğolcada keşiş, Buda’nın takipçileri yani putperestlerin din adamı anlamındadır” şeklinde bir bilgi vermektedir.

Ancak “baøši ~ beøši”, eski Çincedeki “poşih = bakşi” kelimesinden Türkçe, Moğolca, Korece ve Japoncaya geçmiştir. Türkçede “bağşi, baúşi, baøši”; Moğolcada “bağsi, bağşi”; Korecede “paksa” ve Japoncada ise “hakuşi” ve “hakase” şeklini almıştır ve Buda dininin öğretmeni anlamına gelir. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi’ü’t-Tevârih* C. 3, s. 319; *Dâyiretû’l-Me’ârif-i Boorg-i İslâmî* C. 11, s. 498. (Clauson 321; Doerfer, 2: 271; H. Pags-pa, 120; Lessing 72).

34. Boğtağ (C. 1, s. 217), Moğolca.

Farsça kaynaklarda “boðaú, boğúaú, bouðaú, buútaú” ve “buğtaú” şekillerinde kaydedilen kelime, Moğolcada evli ve zengin kadınların yukarıya doğru uzanan şapka veya başlığıdır. Bazı tasvirlerde bu başlık müşahede edilmektedir. Mirzâ Mehdi Han Esterâbâdi(1960) ise “Moğolların saç şeklinde örecek kendi saçlarına eklemeye yaptıkları ipektir ve kadınlar bu süsü şapkalarına diker ve taç gibi giyerler” diye bir açıklamada bulunmaktadır (Lessing 1199; Doerfer, 1: 210; *Ferheng-i Senglâh*, Varak T, 25).

35. Bek (C. 1, s. 116, 198, 212, 215; C. 2, s. 2, 14, 22, ...), Çince → Türkçeye

“Bek” ya da “beg” kelimesi Çince → Türkçeye geçmiştir. Eski Çince “po = pak” yüz kişinin komutanı demektir ve Türkçede kabile ve kavim reisi anlamını almıştır. Bu kelime Moğolların İran’ı istilasından önce Farsçaya geçmiştir (Orkun, 774, Clauson, 322).

36. Böke (C. 1, s. 187), Türkçe.

Eski Türkçede “böke”, büyük yılan anlamında kullanılmaktaydı ve daha sonra güçlü, kuvvetli ve güreşçi anlamlarını kazanarak Moğolcaya “bökö” şeklinde girmiştir. (Clauson, 324, Doerfer, 2: 349).

37. Bahadur (C. 1, s. 224; C. 2, s. 69, 111, 137, 214), Türkçe.

Farsçada “bahadur” şeklinde yazılan “baatur, bağatur” veya “batur” kelimesi Türkçeden Moğolcaya ve Moğolcadan ise Farsçaya geçmiştir ve pehlivan, cesur ve yiğit anlamlarındadır. (Clauson, 313; Lessing, 68; Orkun, 773; Doerfer, 2: 366).

38. Bitikçi (C. 1, s. 34, 37, 167; C. 2, s. 231, 242, 246, 250, 251; C. 3, s. 26, 27, 55 ve daha birçok sayfada geçmektedir), Türkçe.

Cihângüşâ'da “betikçi” olarak da kaydedilen “bitikçi” kelimesi yazı anlamındaki bitik (bitik, yazmak anlamındaki bitimek mastarından yapılmıştır) kelimesine -çi meslek yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur. Kâtip ve arzuhalci anlamlarındadır, İlhanlılar döneminde vergi memuru ve muhasebecisi anlamlarında da kullanılmaktaydı. “Biti” kelimesinin aslı Çincedeki “pi” kelimesidir ve Orta Çağda yazı kaleminin fırçası anlamında kullanılan “piit” kelimesinden alınmıştır. Bu Türkçe kelime, Moğolcaya “biçi” şeklinde geçmiştir. (Orkun, 780-781; Lessing, 101; Doerfer, 2: 262-264; Clauson, 303, 304; H. Pags-pa, 120).

39. Beş balıĝ (C. 1, s. 33, 34, 45; C. 2, s. 60), Türkçe.

Sayılardan beş anlamındaki “beş ~ biş” kelimesine şehir anlamındaki “balıĝ” kelimesinin eklenmesiyle oluşan terim aslında meşhur şehir Pencikent'in Soğdca'dan, Türkçeye tercümesidir (Orkun, 769; Doerfer, 2: 251; Clauson, 335, 376).

40. Biki (C. 1, s. 21, 29, 34, 38, 206, 220; C. 2, s. 219, 242; C. 3, s. 21), ?

Türkçe “bek ~ beg” aslında Çince bir kelimedir ve Moğolcaya geçerek “biki” şeklini almıştır. *Târih-i Serî-yi Moğolî*'de “biki” emir ve reislerden ziyade kamanların lakabı olarak kullanılmıştır. Ancak *Cihângüşâ*'da her daim soylu kadınların lakabı olarak kullanılan “biki” kelimesiyle Türkçeye “bek” şeklinde geçen kelimenin, madde başı olarak verilen kelimeyle arasında bir irtibat olup olmadığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Türkçede, Çince kökenli “bek ~ beg” kelimesi dışında soylu kadınların lakabı olarak kullanılan “bike ~ bige” şeklinde bir başka kelime daha mevcuttur ve muhtemeldir ki Moğolcada soylu kadınların lakabı olarak kullanılan “biki” kelimesi bu kelimedenden alınmış olmalıdır. “Biki” Tuloy Han'ın eşi, MöÆEke, Úaúan ve Úubilay'ın annesi olan Sorúaútani'nin lakaplarından biridir ve *Cihângüşâ*'da geçtiği her yerde yanlış imlayla kaydolunmuştur (Dorerfer, 2: 410; Doerfer, 1: 235).

41. Paize (C. 1, s. 124, 212; C. 2, s. 223, 245; C. 3, s. 87), Çince'den → Moğolcaya.

Çince'de işaret ve levha anlamında olan “paiz” veya “paitzu” kelimesi Moğolcaya “paize” şeklinde geçmiştir. Moğolların hükümdarlığı zamanında, Moğol Hanlarının buyruklarını üzerine yazmak veya kazımak için kullanılan yuvarlak, kare ya da dikdörtgen şeklinde tahta yahut demirden yapılan küçük sayfalara verilen isimdir (Lessing, 648; Doerfer, 1: 239).

42. Tâzik (C. 1, s. 27, 71, 91, 95, 140, 157, 212; C. 2, s. 236; C. 3, s. 112), Türkçe.

Şüphesiz Orta Farsçada “tâzik” olup Dari Farsçasına “tâzi” olarak geçen kelime ile Türklerin İranlıları adlandırmak için kullandıkları “tâzîk” kelimesi arasında

herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Zira “tâzîk” Türkçe bir kelimedir ve Kaşgarlı Mahmut’un *Divânü’l-Lügâti-t-Türk*’ünde ve Yusuf Has Hacip’in Kutadgu Bilig adlı eserinde yazdığı üzere aslı “tejik” şeklinde idi. Eski müstensihler Deri Farsçasında özel durumlar dışında “j” ile “z” arasındaki farkı belirtmezlerdi dolayısıyla Farsça eserlerde bu kelime hep “tâzîk” olarak kaydedilmiştir. Ancak doğal bir süreç sonucunda Orta Asya’daki halklar tarafından “tâcîk” şeklinde edilmiştir ve muhtemelen “tâcîk” terimi Türkçede, Türk olmayan anlamındaki “tât” kelimesine Türkçede küçültme ve sevgiyi gösteren “jîk ~ cîk” ekinin izafesiyle elde edilmiştir. Ama bu olasılık bazı nedenlerden dolayı (bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan söz konusu nedenlere yer verilmemiştir) çok düşüktür dolayısıyla bu kelime tespit edilemeyen bir dilden -İranî dillerden olmadığı kesin- Türkçeye geçmiştir. Netice olarak “tejik” kelimesi Türkçede İranlı anlamındadır ve *Cihângüşâ*’da da aynı anlamda kullanılmıştır. (Kutadgu Bilig, 3: 434; *Divânü’l-Lügâti-t-Türk*, 194).

43. Teb TeÆEri (C. 1, s. 28), Moğolca, Türkçe.

“Teb TeÆEri” kelimesi ilk başta, Cengiz Han’ın yanında yer alan ünlü Moğol kamlarından birisinin lakabıydı ve daha sonra zikredilen kam kibirlenip güç ve kudret peşine düşünce genç Moğol Hanının buyruğu üzerine öldürülür. “Teb-i TeÆEri”, *Cihângüşâ*’da yanlılıkla “Bet-i TeÆEri” imlasıyla kaydedilmiştir.

“TeÆEri”, hem Türkçede hem de Moğolcada Tanrı, cennet ve gökyüzü anlamındadır. Türkçe ve sonradan Moğolcada (Türkçenin ciddi bir şekilde etkisinde kalan bir dildir) pekiştirmeyi göstermek için kelimenin ilk hecesindeki ünsüzüne “b” veya “p” harfleri eklenir ve böylelikle pekiştirilmiş yeni kelime elde edilir, örneğin kapkara, sapsarı vb. Bu kuraldan hareketle, “Teb TeÆEri” açıklandığı üzere ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla “Teb TeÆEri”, gerçek Tanrı, saf gökyüzü anlamlarına gelmektedir. (Mongqol – un niuca 208; Doerfer, 2: 577).

44. Tutuú (C. 2, s. 57), Türkçe.

Türkçe tutmak, saklamak manalarına gelen tutmak mastarına –ú isim yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur. Bulutlu gökyüzü, dilsiz adam, kapalı perde ve paravan, koridor perdesi manalarında kullanılmaktadır Deri Farsçasında uzun bir zamandan beri perde veya büyük perde anlamlarında kullanılmaktadır (Clauson, 452; Doerfer, 2: 457).

45. Teròan (C. 1, s. 27; C. 3, s. 70), Türkçe.

Deri Farsçasında “deròan”, “ùeròan” ve “ùeròyn” şekillerinde kullanılan kelime, Türkçenin en eski kelimelerindendir ve Türkçeye başka bir dilden girmiş olma ihtimali vardır. Göktürklere ait Orhun Yazıtlarında hükümdar ailesi dışındaki yüksek yetkililer için Moğolcada “derúan” şeklini alan ve haraç ödemekten muaf olan kimse, usta, kutsal ve ulu zanaatkâr anlamlarına gelen bu kelime kullanılmıştır. Moğol geleneklerine göre insanlar ve hatta hayvanlar “teròan” edilmekteydi ve bu statüye alınlar her türlü vazifeden muaf olurdu (Orkun, 857; *Câmi’ü’t-Tevârih* C. 1, s. 172; Clauson, 539; Doerfer, 2: 460).

Turğur bk. Tuzgu

46. Tuzgu (C. 1, s. 79, 103, 113, 124, 170, 174; C. 2, s. 237; C. 3, s. 94), Türkçe.

Cihângüşâ'daki bütün örneklerinde hatalı bir imlayla "turğu" olarak geçen kelime, diğer Farsça kaynaklarda ise "turúu", "tuzúu", "tuzgu" şeklinde kaydedilmiştir. Muhtemelen söz konusu kelimenin, Türkçe tuz kelimesiyle bir bağlantısı bulunmaktadır terim olarak yol azığı niyetinde yolcuya verilen yiyecek ile yolculu veya sefer esnasında hükümdar ve hanlara sunulan şey anlamlarına gelmektedir. Bu kelime Farsçaya girmeden önce yerine Arapça "nüzul" kelimesinden istifade edilmekteydi ve kullanım sıklığı az olan Farsça eşdeğeri Orta Farsçada azık, fidyeye ve kurban anlamındaki "mizet ~ mezd" kelimesidir (Doerfer, 2-506; *Zeynü'l-Ahbâr*, 351).

47. Teğar (C. 2, s. 249; C. 3, s. 112, 113), Türkçe ?

"Teğar", Türkçede metal, çömlek ve deriden yapılan büyük kap, kese ve çuval anlamındadır. Söz konusu kelime eskiden beri Farsçada kullanılmaktadır ve Türkçe hangi kelimedenden türediği bilinmemektedir ve muhtemelen başka bir dilden Türkçeye geçmiştir (Clauson, 471; Doerfer, 2: 512).

Tekişmiş bkz. **Tegişmiş**.

48. Tegişmiş (C. 1, s. 2113; C. 2, s. 253; C. 3, s. 46, 135), Türkçe.

"Tegiş" kelimesine, Türkçe-miş eki ve ardından Farsça -î () yapım ekinin izafesiyle oluşan yeni kelime, görüşmek, değişmek, hediye etmek, karşılaşmak ve savaşmak anlamlarına gelmektedir ve *Cihângüşâ*'da hatalı bir şekilde sürekli "tekişmiş" imlasiyle kaydedilmiştir. *Cihângüşâ*'da geçen her yerde büyükler ve hükümdarlarla görüşülürken sunulan hediye anlamında kullanılmıştır. *Câmi'ü't-Tevârih*'in bazı bölümlerinde Moğolca karşılığı olan "olcamış" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir (*Câmi'ü't-Tevârih*, 1: 135; Doerfer, 1: 169 ve 2: 441; Clauson, 487; Lessing, 610).

Tekin bk. **Tegin**.

49. Tegin (C. 1, s. 41, 58, 86, 120, 139; C. 2, s. 1, 131), Türkçe.

"Tegin" kelimesi Eski Türkçede sadece şehzade ve hükümdarın torunu anlamında kullanılırken daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak büyüklere saygı göstermek için kullanılan bir lakap haline gelmiştir ve erkeklerin isimlerinde kullanıldığına şahit olunmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s. 2340. (Orkun, 863; Doerfer, 2: 533; Clauson, 483).

Tensyü bk. **TeÆsyü**.

50. TeÆsyü (C. 2, s. 233), Türkçe.

Farsça kaynaklarda "tensyü", "tensyò", "taÆsyü", "tensió" ve "tensíu" olarak kaydedilen kelime aslında Türkçedeki olağanüstü, ender, eşi bulunamayan ve nadir anlamındaki "teÆ" kelimesinden gelmektedir ancak daha sonra Türkçede pahalı, zarif ve eşi benzeri görülmeyen anlamlarını kazanmıştır. (H. Pags-pa, 131; Lessing, 778; Clauson, 525; Doerfer, 2: 570).

51. Tosun (C. 1, s. 159; C. 3, s. 19, 138).

"Tosun" kelimesi Türkçede vahşi, eğitilmemiş özelliklerde at gibi binek hayvanlar ve tahsilsiz insan için kullanılmaktadır. Tosun kelimesinin kökü Türkçede

bulunmamaktadır ve muhtemelen başka bir dilden Türkçeye geçmiştir. (Doerfer, 2: 613; Clauson, 555).

52. Tüman (C. 1, s. 23, 24, 151; C. 2, s. 248), Toharcadan → Türkçeye.

Farsçada “temen”, “teman” ve “tümen” olarak da kaydedilen kelime, Türkçede on bin ve daha fazlası anlamındadır. Söz konusu kelime, Çince den Toharcaya ve Toharcadan da Türkçeye geçmiştir. (Doerfer, 2: 632; Clauson, 507).

53. Toyin (C. 1, s. 10, 44; C. 3, s. 77, 78), Çince den → Türkçeye.

Doerfer’e (1963) göre “doyin ~ toyin” kelimesinin Çince de ki aslı “dauyin ~ dauren” biçimindedir ve Lessing (1982) ve Clauson (1972) ise Çince de ki aslının “taucin” şeklinde olduğunu ve bu kelimenin Türkçeye ardından da Moğolcaya geçtiğini düşünmektedir. Söz konusu kelime Moğolcada ise Budist keşiş, Budizm dininin büyük din adamı ve lama anlamlarına gelmektedir (Lessing, 820; Clauson, 569; Doerfer, 2: 648).

Cerbî bk. **Çerbi**.

Cerg bk. **Cerge**.

54. Cerge (C. 1, s. 99), Moğolca.

Bu kelime yukarıda işaret edildiği üzere bir defa “cerg” şeklinde ve kitabın birkaç yerindeyse “yerge” kelimesinin hatalı bir imlasiyle “nerge” olarak kaydedilmiştir (bk. → yerge).

“Cerge”, Moğolcada topluca, grupça, birlikte, benzer ve sıra anlamlarındaydı ancak hâlihazırda sosyalist düşünce akımına ait bir terim haline gelerek tabaka ve tür anlamlarında kullanılmaktadır. Cengiz Han zamanında ordunun savaş ve av esnasında daire biçiminde ilerlemesi bu kelimeyle isimlendirilirdi, Beyhakî söz konusu grupça avlanma şeklini eserinde “perre” olarak adlandırmıştır (Doerfer, 1: 291; Lessing, 1045; *Târih-i Beyhakî*, 695).

Cerik bk. **Çerik**.

Cök (zeden) bk. **Çök**.

55. Çavuş (C. 1, s. 94; C. 3, s. 125), Türkçe.

“Çavuş” kelimesi ilk başlarda, hakanın ordusundaki kumandanlara verilen bir unvandı ve Orhun Yazıtları’nda da bu manada kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut söz konusu kelimenin anlamını ordudaki safları düzene sokmakla görevli kişi şeklinde vermektedir. Kelimenin kapıcı ve kâhya gibi başka manaları bulunsa da sonraları Türkçe ve Farsça kaynaklarda ordu veya kafilenin önünde giden kimse anlamında kullanılmıştır (Doerfer, 3: 35; Clauson, 399).

56. Çeper (C. 3, s. 286), Türkçe?

Eski Türkçede, ateş yakmak için kullanılan çalı çırpı kırıntısı anlamında “çavar ~ çever” şeklinde bir kelime bulunmaktadır ve muhtemelen çerçöpten yapılan tarla, bağ ve bahçe duvarları anlamındaki “çapar” kelimesi ise aynı kökten gelmekle beraber anlam değişikliğine uğradığı sanılmaktadır. Ancak zikredilen manaya haiz “çeper” kelimesinin Türkçede uzun bir tarihe sahip olmaması onun mesela bir Hint-Avrupa

dilinden Türkçeye girme ihtimalini de akla getirmektedir. *Cihângüşâ*'da (C. 1, s. 64) "çeper" kelimesi Moğolcada düşmanların ilerlemesi ve özellikle de kalede saklananların geçidini engellemek için yapılan hareketli duvar anlamındaki "sübe ~ sibe" kelimesinin Türkçeye çevirisi olarak kullanılmıştır (Doerfer, 1: 349, 3: 50; Clauson, 398; *Ferheng-i Senglâh*, 204).

57. Çerbî (C. 2, s. 211), Moğolca.

"Çerbî" aslında saraylı veya sarayın işleriyle ilgilenen şahıslar için kullanılan bir kelimeyken zamanla anlam değişimine uğrayarak misafirle ilgilenen kimseler için kullanılmaya başlandı. Söz konusu kelime *Cihângüşâ*'da hatalı olarak "cerbî" imlasiyla kaydedilmiştir (Lessing, 172; Doerfer, 1: 305).

58. Çerik (C. 1, s. 75; C. 2, s. 719), Türkçe.

"Çerik ~ çerg" ilk başlarda savaş meydanında asker safı, sırası manası taşıyor olsa da zamanla asker anlamındaki "sü" kelimesinin yerine kullanılmıştır. "Çerik", *Cihângüşâ*'da hatalı olarak "cerik" imlasiyla kaydedilmiştir. (H. Pags-pa, 121; Orkun, 789; Clauson, 428; Doerfer, 3: 65).

59. Cök zeden (C. 2, s. 210, 235; C. 3, s. 21), Türkçe.

"Çök" fiili Türkçede evvelde devenin diz çökmesi manasındaysa da daha sonraları aynı anlam dairesinde, anlam genişlemesine uğrayarak diz üstü oturmak ve büyüklere saygı için diz çökmek anlamlarında kullanılmıştır. Söz konusu kelime *Cihângüşâ*'da hatalı olarak "cök" imlasiyla kaydedilmiştir. (Clauson, 413; Doerfer, 3: 120).

60. ÒÀtÿn (C. 1, s. 34, 140, 168; C. 2, s. 241; C. 3, s. 79), Türkçe?

Söz konusu kelime, eski Türkçede hükümdarın eşi, şehrin önde gelen kadını, anlamlarına gelmektedir ve Orhun Yazıtları'nda da kullanılmıştır. Soğdcada, aynı anlamda "òevÀtin" şeklinde bir kelime yer almaktadır ki muhtemelen "òÀtÿn" bu Soğdça kelimenin Türkçedeki şeklidir ve Türkçeden Soğdcaya geçmiştir. Ancak Doerfer (1963) kelimenin kaynağını "Sienbi ~ Sienpi" Dili olduğunu ileri sürmüştür. Kelime, "úatÿn" biçiminde Moğolcaya geçmiştir.

Eskiden beri "òÀtÿn" kelimesi Deri Farsçasında kullanılagelmiştir, Her ne kadar İranî dillere ait bir kelime olma ihtimali varsa da son tahlilde Türkçeden Deri Farsçasına geçtiği düşünülmektedir. *Cihângüşâ*'da çoğul şekliyse her daim "òevÀtin" şeklinde yazılmıştır (C. 1, s. 19, 24, 148). (Clauson, 602; Doerfer, 3: 132; Orkun, 839).

61. ÒÀúÀn (C. 2, s. 13; C. 3, s. 114, 229), Türkçe.

Aslında "òÀúÀn", "òÀn" ve "úaÀn" kelimelerinin üçü de tek bir kelimedir ve en eski biçimiyse; bir iddiaya göre 402 yılında Juan Juan'ların sultanlarının unvanı olarak ve başka bir görüşe göre de milattan önceki ilk yüzyılda Hsiung-nu kavminin padişahlarının unvanı olarak kullanılmıştır. Orhun abidelerinde ise "úan (= òan)" ve "úağan (= òaúan)" şah ve sultan anlamlarında kullanılmıştır. Söz konusu kelime "òÀúÀn" ve "òÀn" biçimlerinde Farsçaya geçmiştir ancak her iki dilde de "òan" kelimesinin anlamı zamanla değişikliğe uğramıştır. Moğolcadaki "úaÀn" ise "úağan" kelimesinin Moğolcalaşmış hâlidir. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s.

2358-2360. (Orkun, 833-836; Doerfer, 1: 379 ve 3: 141; Clauson, 611; H. Pags-pa, 128).

ÒĀn (C. 1, s. 2, 15, 17, 19, 20, 29, 30, ...), Türkçe.

bk. **ÒÁúĀn**.

62. Süremişi (C. 1, s. 162; C. 3, s. 98), Moğolca.

Cihângüşâ'da hatalı bir şekilde "siyürmişi" imlasıyla kaydedilen "süremişi", kelimesi, Moğolcada korkutmak, birisinin içine korku salmak anlamındaki "süre" fiiline, ilk olarak Türkçe -miş ekinin akabinde Farsça -î (ع) ekinin ilavesiyle oluşmuştur. Moğollar bir yere asker sevk ettirirken topluca bağırır veya keyiften çığlık atarlardı dolayısıyla "süremişi" kelimesi, korkutmak ve büyüklük göstererek korkutmak anlamlarına gelmektedir. (Lessing, 745; Doerfer, 1: 344).

63. Suluú (C. 1, s. 186), Türkçe.

"Suluú ~ suvluú", Türkçe "su" isim köküne -luú isim yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur. Atın su içtiği yer, su kabı, matara anlamlarına gelmektedir. Cüveynî'nin eserinde su kabı anlamda kullanılmıştır (Clauson, 788).

64. Soyurğamışı (C. 1, 33, 34, 39, 57, 58, 73, 163; C. 2, s. 216, 253), Moğolca + Türkçe + Farsça.

Lütufta bulunmak, kabul etmek, lütuf ve bağış anlamlarındaki Moğolca "suyurğa" kelimesine, önce Türkçe-miş akabinde Farsça -î (ع) ekinin ilavesiyle oluşmuştur. Kabul etme, hoş görme, ağırlama anlamlarında kullanılmaktadır. Kazvî'nî (1367) "Soyurğamışı, Moğolca okşama vb. anlamlarında olup mastarı ise soyurğamaú fiilidir" diye bir açıklamada bulunmaktadır. Görüldüğü üzere kelime Türkçe değil, Moğolcadır ve -maú eki Türkçede mastar işaretidir. Moğolcada mastar -úu, -kü, -úui ve -kui eklerinin kelimenin sonuna getirilmesiyle yapılmaktadır (Gronbech – Krueger, 24; Lessing, 724; Doerfer, 1: 353).

Siyüremişi bk. **Süremişi**.

Şaukem bk. **Şaugem**.

65. Şaugem (C. 1, s. 32), Çince → Moğolcaya.

İki Çince kelimedenden oluşan "Şaugem", genç ve küçük manasındaki "şau" kelimesine eski Çince müfettiş anlamına gelen "kem" (Moğolcada "gam") kelimesinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Mana olarak "şaugem" vali, bekçi ve basúaú kelimeleriyle aynıdır (Doerfer, 3: 318).

66. Úurúaú (C. 1, s. 182, 192), Türkçe.

"Úurúaú ~ turúaú", durmak, sürekli durmak anlamındaki tur- mastarından gelmektedir ve bekçi manasındadır. Gündüz bekçisi manasında ise Moğolcada "turğağ" şeklinde geçmiştir ve gece bekçisi anlamındaki "kebtévül" kelimesinin karşıtıdır. Kazvî'nî (1367: 128) "úurúaú bekçi anlamındadır ve úaravul gece demektir" yorumunda bulursa da bu ifadenin doğru olduğu söylenemez (Clauson, 539).

67. ÚuğrĀ (C. 2, s. 63), Türkçe.

Farsçada “uğrÀ” ve “tuğrÀ” imlalarında kaydedilen kelime, eski Türkçede “tuğrÀğ” şeklinde yazılmıştır ve hakan ve padişahın imzası anlamındadır (Clauson, 47).

68. Üoy (C. 2, s. 222; C. 3, s. 17, 40, 95), Türkçe.

“Üoy ~ üoi” kelimesi aslında çadır, kamp, baraka veya çadırların toplandığı yer demektir ancak sonradan anlam genişlemesine uğrayarak topluluk, bir araya gelme, kutlama ve özellikle de düğün kutlaması manalarını kazanmıştır (Doerfer, 3: 352; Clauson, 566).

69. áÄyir (C. 1, s. 60, 64), Türkçe.

“áÄyir Han - ÚÄdir Han”, Otrâr’ın meşhur valisi İnalçık’ın lakabıdır ve Moğolların İran üzerine yaptığı hamleler tarihte onun hanesine yazılmıştır. “Úeder” (Beyhakî, 88), “úÄyer” (*Cihângüşâ*, C. 2, s. 99), “úÄder” (*Cihângüşâ*, C. 2, s. 82), Buúòan’ın isminde geçen “úÄter” (*Cihângüşâ*, C. 2, s. 34) şeklinde geçen “gÄyir” kelimesi Türkçede korkunç, korkutucu, sert ve güçlü manalarındadır. Arapça “úÄdir” kelimesiyle her ne kadar görünüş itibarıyla benzerliği olsa da her hangi bir alakası bulunmamaktadır (Orkun, 833; *Târih-i Beyhakî*, 88; Clauson, 603; Doerfer, 1: 378).

FurmÀ bk. **FÿmÀ**.

70. FÿmÀ (C. 2, s. 17, 18, 20), Çince.

Cihângüşâ’da hatalı olarak “furmÀ” imlasiyla kaydedilen “fÿmÀ”, komutan Gûrhân Karahatayî’nin lakabıdır. “FÿmÀ”, Çince damat demektir ve Çin’de hanedan damatlığının resmî bir makam olduğu anlaşılmaktadır ve bu gelenek Çinlilerden Moğollara geçmiştir. “Köregen” veya Farsçasıyla damatlık payesi Çinliler ve Moğollar için önemli bir makamdı. (Doerfer, 3-365; *Câmi’ü’t-Tevârih* C. 1, s. 243).

ÚaÀn (C. 1, s. 2, 19, 21, 31, 33, 36, vb.), bk. **ÒÄúÀn**.

71. ÚÄm (C. 1, s. 43, 44, 147, 219; C. 3, s. 16), Türkçe.

Türkçede kâhin, din görevlisi, doktor, büyücü ve falcı anlamlarındaki kelime daha çok Şamanistlerin din görevlisi / doktorlarına verilen isim olarak kullanılmıştır. “ÚÄmÀn”, Moğol toplumunda da önemli ve etkili bir role sahiptir. Söz konusu kelimenin Türkçede uzun geçmişi olmadığından muhtemelen başka bir dilden Türkçeye geçmiştir ancak hangi dilden alındığı olduğu belli değildir. Kelime Farsça kaynaklarda ilk kez *Mecmelü’t-Tevârih ve’l-Kises*’in müellifi tarafından kullanılmıştır (Clauson, 625; Doerfer, 3: 402; *Mecmelü’t-Tevârih ve’l-Kises*, 103).

72. Úutluğ (C. 1, s. 68, 77; C. 2, s. 215), Türkçe.

Semavi destek, ilahi meşruiyet, uğur ve mutluluk anlamlarındaki “úut” kelimesine varlık bildiren -luğ ekinin izafesiyle ortaya çıkan “úutluğ” kelimesi kutlu, mutlu ve uğurlu anlamlarındadır (Orkun, 846; Doerfer, 3: 551; Clauson, 594).

73. Úaraandaş (C. 2, s. 150), Türkçe.

“Úaraandaş”, mide anlamındaki “úarın” kelimesine eşlik ve beraberlik manası veren –daş ekiyle izafesiyle ortaya çıkan “úerandaş” veya asıl şekli olan “úarındaş” kelimesinin tahrif olmuş şekli olup kardeş anlamındadır (Clauson, 662).

74. Úaraúçı (C. 1, s. 59), Moğolca.

“Úaraúçı ~ úaraúçın”, Moğolca “úara” (= görmek) kelimesine, -ú ~ -ğ mastar yapım eki (= bakım ve denetleme) ve -çı isimden meslek ismi yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur ve gözetmen ve bekçi manasındadır (Lessing, 931; Doerfer, 3: 434).

75. Úaravul (C. 2, s. 136), Moğolca.

“Úaravul ~ úaraul”, Moğolca “úara (= görmek, bakmak)” kelimesine -ul, -ğul isimden isim yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur ve bekçi, gözetmen ve ordu izcisi anlamındadır. (Lessing, 933; Doerfer, 1: 399).

76. Úurban (C. 3, s. 46, 118), Türkçe?

“Úurban”, “úerban” veya “úorban” şeklinde düşünölebilecek kelime yay kabı anlamındadır, söz konusu kelime Deri Farsçasında uzun bir geçmişe sahiptir ve Firdevsî'nin Şâhnâmesi'nde de geçmektedir. Türkçe kökü belli değildir, muhtemelen başka bir dilden örneğın Kuzeydoğudaki İranî dillerden birinden Türkçeye geçmiş olabilir. Araştırmacıların kelimeye ilişkin görüşleri için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s. 2385. (Döerfer, 3: 438).

77. Úarşı (C. 1, s. 175, 193), Türkçe.

“Úarşı” Türkçede saray, konak ve büyük ev manalarındadır ancak Türkçede hangi kökten geldiğı belli olmadığından muhtemelen Toharca veya İranî Harezmceden Türkçeye geçmiştir geçmiş olabilir (Clouston, 664; Doerfer, 3: 442).

78. Úusýú (C. 1, s. 15, 40), Türkçe.

Çamgillerden bir ağacın meyvesi veya tohumunun ismidir. Kaşgarlı kelimeyi “úosouú” şeklinde ve fındık manasında kaydetmiştir (Clouston, 667; Doerfer, 3: 475; *Divân-ı Lüğati't-Türk*, 596).

79. Úulavuz (C. 1, s. 113, 120; C. 2, s. 114, 115), Türkçe.

Farsça kaynaklarda, “úılavoz”, “úulabuz”, “úulavuz”, “úıluz” ve “úılağuz” biçimlerinde de geçen kelime, Türkçede rehber anlamındadır. Türkçeye hangi dilden geçtiğı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Şayet Harezmce veya Kuzeydoğú İranî dillerinin birinden Türkçeye girmiş olabilir. Hazrezmcede aynı anlamda “öelaber” diye bir kelime bulunmaktadır ki “úulavuz” bu kelimenin Türkçenin bir l/r diyalektiğı vasıtasıyla form değışikliğine uğramış biçimi olabilir. Konuyla alakalı daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s. 2387. (Döerfer, 3: 490; Clouston, 617; *Mukaddimetü'l-Edeb-i Harezmî*, 309).

Úum Kebçek bk. **Úum Keçik**.

80. Úum Keçik (C. 1, s. 51; C. 2, s. 88), Türkçe.

Kelime, her iki örnekte de yukarıda verildiğı gibi yanlışlıkla “úum kebçek” imlasiyle kaydedilmiştir. Kazvîni (1367: 51) kelimeye ilişkin: “Belúşe'ye göre *Cihângüşâ*'da birçok defa tekrarlanan bu kelime, aslında 'kem cuhyd' şeklindedir, *Câmi'ü't-Tevârih*'te tekrarlanan 'Kem Kemciyut' kelimesiyle aynıdır” yorumunda bulunmaktadır.

Maalesef diğör örneklerde olduğı gibi bu konuda da Belúşe'nin görüşü yanlıştır zira “úum” Türkçede ufak, sert toprak tanecikleri manasındadır ve “keçik”

Türkçede geçmek anlamındaki “geç- - keç-” fiilinden gelen geçit manasında bir isimdir. Irmak ve nehirlerde muhakkak kum geçidi bulunur ve özel bir isim olan “Kem Kemciyut” ile “úum keçik” arasında her hangi bir ilişki bulunmamaktadır (Clauson, 625-693).

81. Úımız (C. 1, s. 165; C. 2, s. 36, 94), Türkçe.

“Úımız - úumuz”, sarhoş edici bir içkidir; Türkler ve Moğollar bu içkiyi at sütünü ekşiterek elde ederler. Söz konusu kelime, Farsça kaynaklarda ilk defa *Zeynü'l-Ahbâr-i Gerdizî*'de kullanılmıştır. Konuyla alakalı daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârîh* C. 3, s. 2388. (Clauson, 629; Doerfer, 3: 512; *Zeynü'l-Ahbâr*, 553).

Úubçyr bk. **Úubçyr**.

82. Úubçyr (C. 1, s. 22, 25; C. 2, s. 254, 258), Moğolca.

Cihângüşâ'da geçen bütün örneklerde hatalı bir şekilde “úubçyr” imlasiyla kaydedilen kelime, Moğolcada, haraç, vergi ve özellikle de tarım ve çiftlik mahsullerine konulan vergi manasındaydı (Lessing, 363; Doerfer, 1: 387).

83. Úyrçi (C. 1, s. 89, 175, 228; C. 3, s. 58), Moğolca.

Cihângüşâ'nın birinci cildinde sayfa 228'de yer alan bir şiirde geçen “úyrçi ~ úyrçin” kelimesi, “úyr (= yay kabı)” kelimesine Türkçeden Moğolcaya geçmiş olan -çi, -çin ekinin izafesiyle oluşmuştur. Hükümdarın ok ve yayını taşımakla görevli şahsa verilen isimdir ve terim olarak ise silahlı ve canlı (hükümdar ve büyüklerin canını koruyan kimse) anlamına gelmektedir (Lessing, 965; Doerfer, 1: 429).

84. Úoriğ (C. 3, s. 93), Türkçe.

Farsça kaynaklarda “úorou”, “úyryğ”, “ğyroú”, “úyroğ”, “úorou”, “úyryú”, “ğoryú”, “ğorou” ve “úyroú” imlalarıyla kaydedilen kelime, Türkçe korumak, çevresini kapatmak anlamındaki “úori-” fiiline, -ğ, -ú fiilden isim yapım ekinin izafesiyle meydana gelmiş olup korunaklı ve girilmesi yasak bölge anlamındadır.

Hükümdarlar ve sultanların buyruğu üzerine özellikle otlaklar ve av alanları “úoriğ” olarak belirlenirdi. “Úoriğ”, Moğolcaya da geçerek anlam genişlemesine uğramıştır. Cengiz Han'ın mezarı da “úoriğ” idi (Lessing, 966; Clauson, 652; Doerfer, 3: 444).

85. Úuriltay (C. 1, s. 31, 111, 144, 154, 269; C. 2, s. 215, 251), Moğolca.

Farsça kaynaklarda, “úoriltay”, “úorultay”, “úotulúay”, “úoroltay” ve “úuriltı” vb. şekillerde geçen kelime, Moğolca toplanmak, bir araya gelmek anlamındaki “úuru ~ úuri” kelimesine, gene Moğolca –tay ekinin izafesiyle ortaya çıkmıştır. İçtima, encümen, toplantı ve dernek manalarındadır. Tarihî kaynaklara göre Moğol devrinde, yeni hükümdarı seçmek için kurultay kurulurdu. (Lessing 899; Doerfer 1-435).

86. Úúúú (C. 1. s. 111), Türkçe.

Kuşu anlamındaki “úúúú”, güzel bir su kuşudur ve “úú” kelimesi, madde başı olarak verilen kelimenin kısaltmasıdır. Orta Farsça ve Deri Farsçasında söz konusu kuşun ismi “erc” idi. (Clauson, 609; Doerfer, 3: 533; *Burhân-ı Kati*, 1: 97).

87. Kebtül (C. 1, s. 228), Moğolca.

Söz konusu kelime Emîr Habeş Amîd tarafından yazılan bir beyitte geçmektedir ve Kazvînî (1367) kelimeye ilişkin “Belûşe, bu kelime “kotoval” kelimesinin farklı bir formudur ve “keytevel” olarak okunmalıdır, kale muhafızı anlamındadır, der. Bu olasılığın doğruluk payı çoktur” diye bir yorumda bulunmaktadır. Lakin Beluşe'nin diğer görüşleri gibi bu da tamamen yanlıştır. Kelimenin aslı uyumak ve rahatlamak anlamındaki “kebte” kelimesine, Moğolca fiilden isim yapım eki olan -gül, -ül ekinin izafesiyle oluşmuştur. Gece bekçisi, hükümdarın geceleri uyurken yanında duran kişi “kebtegül - kebtevül” kelimesidir. Bu kelimenin Sanskritçeden Farsçaya geçen kale muhafızı anlamındaki “kutuval (kut + vale)” ile herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır (Doerfer, 1: 456; Lessing 439; Lessing suppl., 1205).

Kengac bk. KengÂç.

88. KengÂç (C. 1, s. 35, 220; C. 2, s. 161, 280; C. 3, s. 16), Türkçe.

Farsçada “kinkaç”, “kenkaş” ve “kenkac” şeklinde de kaydedilen “kengeş ~ kengeç”, kelimesi konuşmak, uzlaşmak ve düşünmek anlamındaki “kenge-” mastarına, fiilden isim yapım eki -ç, -ş eklerinin izafesiyle elde edilmiştir. Anlaşma, uzlaşma, taviz, danışma, hile ve mümessillik anlamlarındadır (Clauson, 734; Doerfer, 3: 613).

89. Köç (C. 1, s. 45, 70, 105, 200; C. 2, s. 136, 200, 258; C. 3, s. 10), Türkçe.

“Köç - göç - köş” kelimesi, Türkçede yolculuk etmek, göç etmek, bir yerden başka bir yere gitmek ve yolculuk anlamlarındadır. Söz konusu kelime sonradan aile manasını da kazanmıştır (Doerfer, 3: 621; Clauson, 734).

90. Küçlük (C. 1, s. 47), Türkçe.

Türkçede güç, kudret ve kuvvet anlamındaki “küç” kelimesine, -lük isimden isim yapım ekinin izafesiyle ortaya çıkmıştır ve güçlü manasındadır (Orkun, 816; Clauson, 693; Doerfer, 3: 625).

91. Köregan (C. 1, s. 137), Moğolca.

“Köregan - köregen” kelimesi *Cihângüşâ*'da yanlışlıkla “gürgan” imlasiyle kaydedilmiştir ve Moğolca damat (kızın veya kız kardeşin eşi) anlamındadır. Damat, Çinlilerden geçen bir gelenekten dolayı Moğollar arasında oldukça önemli bir mevki sayılırdı (bk. **FÿmÂ**), (Doerfer, 1: 475; Lessing, 505).

92. Köl (C. 1, s. 193, 227; C. 3, s. 15), Türkçe.

“Köl - göl” kelimesi baştaki “k” ve “g” harfleriyle telaffuz edilmekte ve Türkçede gölet, havuz, gölcük, sulak alan ve göl anlamlarındadır ancak Doğu Türkleri arasında her daim “köl” olarak yazılıp okunur. *Cihângüşâ*'nın birinci cildinin 193. sayfasında “göl” şeklinde kaydedilmiştir (Orkun, 814; Clauson, 715).

Keytevel - Keyvel bk. Kebtül.

93. Keş (C. 1, s. 30, 46), Türkçe.

“Keş”, Türkçede sadak manasındadır. Deri Farsçasında da aynı manada kullanılmıştır ve Hotanca'da ise “keşe” şeklinde uzunca bir istifade edilmiştir (Orkun, 811; Clauson, 752; Bailey, 2: 216; Doerfer, 3: 663).

Göregan (C. 1, s. 137) bk. **Köregan.**

94. Mavu (C. 1, s. 40, 105), Moğolca.

Moğollar, Tâligan şehrini “Mavu ~ Mağu (Mavu Balığı)” olarak adlandırmışlardı ve söz konusu kelime Moğolcada kötü, çirkin, pis ve şeytani manalarına gelmektedir (H. Pags-pa, 127; Lessing, 520; Doerfer, 1: 495).

95. Möran úara (C.1, s. 151), Moğolca.

“Möran”, Moğolca büyük nehir ve göl demektir, “úaramöran” ise siyah nehir manasındadır (Lessing, 548; Doerfer, 1: 508).

Nerke, Nerge bk. **Cerge**.

Nökar bk. **Nöker**.

96. Nöker (C. 2, s. 243, 250, 255; C. 3, s. 61), Moğolca.

Farsça kaynaklarda ve *Cihângüşâ*'da, “nökar” şeklinde kaydedilen “nöker”, “nökür” veya “nökör” kelimesi Moğolcada, yamamak, yerine geçirmek, yama koyarak onarmak, arkadaş, dost, eş, bağımlı ve hizmetçi anlamlarındaki “nökü” kelimesinden gelmektedir ve günümüz Farsçasında hizmetçi manasındadır (Lessing, 593; Doerfer, 1: 521).

97. NoyÀn (C. 1, s. 20, 31, 50, 60, 89, 92, 108, 130, 138, 145, 204; C. 2, s. 238; C. 3, s. 18), Moğolca.

Cihângüşâ'da genellikle yanlış imlayla “nevîn” biçiminde yazılan “noyÀn” kelimesi Moğolcada vali, emir, şehzade, kumandan, soylu, bey ve usta manaları taşımaktadır. Farsça kaynaklarda daha çok emir, kumandan ve şehzade olarak kullanılmıştır. (Doerfer, 1:526; Lessing, 589).

Nevîn bk. **NoyÀn**.

98. Vuşau (C. 2, s. 185), Türkçe.

“Vuşau ~ uşau” kelimesi eski Türkçede “uvşau” şeklinde olup çocuk ve küçük anlamındadır ve terim olarak uşak, hizmetçi manasında kullanılmıştır ve Farsça kaynaklarda da genellikle bu anlamda kullanılır (Doerfer, 2: 62).

99. Yarğu (C. 1, s. 36; C. 2, s. 48, 234; C. 3, s. 48, 52), Türkçe.

Cihângüşâ'daki bazı örneklerde “yarğu” olarak da kaydedilen “yarğu” kelimesi Türkçede yarmak, kırmak, iki parçaya ayırmak anlamındaki “yar-” fiiline, -ğu fiilden isim yapma ekinin izafesiyle meydana gelmiştir. Bir gerçeği ortaya çıkarmak, bir konuyu sorgulamak, soruşturma, sorgu, mahkeme anlamlarındadır. Yargıç, hâkim, sorgu yargıcı anlamlarındaki “yarğuçı” kelimesi ise söz konusu kelimeye -çı meslek yapım ekinin izafesiyle elde edilmiştir (Lessing, 1037; Clauson, 963; Doerfer, 4: 58-64).

100. Yasa (C. 1, s. 11, 16, 18, 24, 29, 59, 99, 143, 146, 149, 203, 211, 290, 218; C. 3, s. 19), Moğolcadan → Türkçeye.

Söz konusu madde başı Moğolca “casağ” kelimesinden gelmektedir, sonuna – ú alarak Türkçeye geçmiş ve “yasaú” olmuştur. Kelime aslında hükümet, yönetici, yönetme, siyasi yapı, kural ve ceza anlamlarındadır (Lessing, 1039; Clauson, 974; Doerfer, 1: 279 ve 4: 71).

101. YÂġi (C. 1, s. 22, 32, 39, 129, 138, 160, 171; C. 2, s. 240; C. 3, s. 55), Türkçe.

Türkçedeki en eski biçimi “öaġi” olan kelime, Moġolcaya düşman, muhalif, düşmanca anlamlarına gelecek şekilde “dayi ~ dayin” olarak geçmiştir. Kelime, son dönem Deri Farsçasında asi anlamını da almıştır (Orkun, 881; Clauson, 898; Doerfer, 4: 99).

102. Yam (C. 1, s. 22, 24; C. 2, s. 238; C. 3, s. 76), Çince → Türkçe ve Moġolcaya.

Durak, postacının durakladığı yer, taze nefes at ve postane anlamlarındadır. Kelimenin Çince olduğuna şüphe yoktur ancak Çincedeki kökünün ne olduğuna ilişkin Doerfer ve Clauson arasında anlaşmazlık vardır. “Yam” kelimesinin ilk önce Türkçeye mi yoksa Moġolcaya mı geçtiğine dair ise kesin bilgi yoktur. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih*, C. 3, s. 2423. (Doerfer, 4: 110; Clauson, 933).

102. Yay (C. 2, s. 152, 153; C. 2, s. 278), Soġdcadan → Türkçeye ve Moġolcaya.

“Yay”, “yede” veya “yada”, efsanevi yağmur taşıdır onu kullanan ustalar (yayçıyan, yedeçıyan ~ cedeçıyan), taş vasıtasıyla yağmur, kar veya fırtına yaratırlarmış. Moġolcadaki “yay”, “yede” veya “cada” kelimesi şüphesiz Soġdca “yadw” kelimesinden alınmıştır; bu kelime de aslında Farsça “cÂdy” kelimesidir ve Orta Farsçada “cÂty”, “cÂdyk”, “cÂtykiye” ve Avesta’da “yatuk” cadı anlamındadır. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s. 2127 (Doerfer, 1: 286; *Divân-ı Lügati't-Türk*, 3; *Macenzzic – Pahlavi.Dic*, 888).

103. Yaylaġ (C. 2, s. 147; C. 3, s. 97, 99), Türkçe.

Farsça kaynaklarda “yeyla”, “yeylaú”, “yaylaú” ve “yiylaġ” olarak da kaydedilen “yaylaġ” kelimesi, yaz mevsimi anlamındaki “yay” kelimesine önce –la akabinde –ġ isim yapım ekinin izafesiyle oluşmuştur, yazın göç edilen serin yer manasındadır.

Göçebe kabileler ve hayvancılıkla uğraşanlar kış ve yaz mevsimlerinde farklı yerlerde konaklardı. Yazları konaklamak için serin bölgeleri tercih ederlerdi. Moġollar da birçok Türk topluluğu gibi konargöçerdi ve yayla için “cunuorusil” kelimesini kullanırlardı (Doerfer, 4: 252; Lessing, 1079; Clauson, 982).

104. Yarıġ (C. 1, s. 95, 114, 159, 211, 212; C. 2, s. 15), Türkçe.

Moġolcada “carlıġ” olarak geçen kelimenin Türkçedeki manası, astlara buyruk veya ve baġışta bulunmak; Moġolcadaki manaları ise yazılı buyruk, ilan, uyarı ve talimdir. “Yarıġ” kelimesi Farsçada terim olarak buyruk, sultanın mektubu, menşur ve devlete ait belge manalarında kullanılmıştır (H. Pags-pa, 125; Orkun, 885; Doerfer, 4: 153; Clauson, 966).

105. Yezek (C. 1, s. 52, 82, 97, 113, 208, 225; C. 2, s. 32, 33, 97, 108, 140, 186; C. 3, s. 44), Türkçe.

Türkçede “yeze” kelimesine -k ekinin izafesiyle oluşan kelime, öncü ve izci anlamlarındadır. Dari Farsçasıyla kaleme alınan ilk eserlerde söz konusu kelimeye tesadüf edilmektedir. Örnek vermek gerekirse *Târih-nâme-i Taberî* ve *Ferheng-i*

Sehhahü'l-Feres-i Hindüşâh gibi eserlerde göze çarpmaktadır (Clauson, 986; Doerfer, 4: 163; *Târih-nâme*, 2: 743; *Sehhahü'l-Feres*, 190).

Yeldÿc bk. **Yalavaç**.

106. Yalavaç (C. 1, s. 75, 84, 106, 154, 197; C. 2, s. 215, 254), Türkçe.

Orhun yazıtlarında “yalabaç” olarak kaydedilen kelime ve bazı ilk devir Türk dillerinde kelime başındaki ünsüzün “c”ye dönüşmesiyle “calabaç” hâlini almıştı ve iki hükümdar arasındaki siyasi mesajları ulaştıran kimse, peygamber, ulak ve elçi anlamlarında kullanılmıştır ancak sonradan bazı Türk lehçelerinde reis ve hükümdar manalarını almıştır. Kelimenin Türkçe olmadığına şüphe yoktur ve araştırmacılar kelimenin köküne ilişkin farklı görüşler öne sürmüş ve hatta söz konusu kelimenin Korece olduğunu iddia edenler çıkmıştır. Ancak kelimenin ikinci bölümündeki –vaç’a dikkat edildiğinde İranî dillerden Türkçeye geçmiş olabileceği düşünülmektedir. “Vaç” İranî dillerde ses, söz ve avaz manalarındadır. Kelimenin birinci kısmındaki “yala” ise Farsçadaki serbest, özgür anlamlarındaki “yele” kelimesi olabilir. Daha fazla bilgi için bk. *Câmi'ü't-Tevârih* C. 3, s. 2436 (Doerfer, 4: 106; Clauson, 921)

107. Yurt (C. 1, s. 31; C. 3, s. 70), Türkçe.

Türkçede otlak alan, bir şehzadenin atları için hazırlanan tavla, durak, oda, çadır, topluluk, ev, vatan ve kulübe anlamlarına gelmektedir. Orhun Yazıtlarında iki defa tekrarlanmış olsa da kullanımı yaygın değildir. Kaşgarlı sözlüğünde kelimenin yalnızca “yıkık bir çadırdan geriye kalanlar” manasını vermiştir (Clauson, 958; Doerfer, 4: 212; *Divân-ı Lügati't-Türk*, 447).

KAYNAKLAR

- ATÂMELİK CÛVEYNÎ, (1367), *Târih-i Cihângüşâ*, (Ed. Muhammed Kazvînî), Tahran.
- BAİLEY, Harold. W (1981), *Opera-Minora- 2. Vols*, (ed. M. Navabî) Şiraz.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre Thir Teenth Century Turkish*, Oxford.
- ÇRONBECH, K ve J. Kruege, (1976), *An Introduction to Classical Mongolian*, Wiesbaden.
- Dâyiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* (1380), Cilt 10, Tahran.
- Dâyiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, (1381), Cilt 11, Tahran.
- DOERFER, Gerhard, (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden.
- EBÛ'L-FAZL BEYHAKÎ, (1356), *Târih-i Beyhakî*, (ed. Ali-Ekber Feyyâz), Meşhed.
- ESTERABADÎ, Mirzâ Mehdî Han, (1960), *Ferheng-i Senglah*, (ed. Clauson, Tıpkıbasım) Londra.
- GERDİZÎ, EBÛ SAİD ANDÛ'L-HAY BİN ZAHAK, (1363), *Zeynü'l-Ahbar (Târih-i Gerdizî)*, (ed. Abdü'l-Hay Habibî) Tahran.

İBN-İ FENDUK BEYHAKÎ, EBÛ'L-HASAN ALİ BİN ZEYD (??) *Târîh-i Beyhak*. (ed. Ahmet Behmenyar), Tahran: Bîtâ Yayınları.

İBN-İ HALEF TEBRİZÎ, MUTAHALLİS Bİ BURHÂN, (1362), *Burhân-i Kâti'*, (ed. Muhammed Moien) , Tahran.

İBN-İ MANZÛR, (1988), *Lisânü'l-Arab*, (ed. Ali Şiri), Beyrut.

KAŞGARLI, Mahmut (1985), *Divân-ı Lügati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay) Ankara.

KAŞGARLI, MAHMUT, (1941), *Divân-ı Lügati't-Türk* (Tıpkıbasım), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MACKENZİE. D. N., (1971), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra.

MELİKÜŞ-ŞUARÂİ, Bahâr, (1318), *Mecmelü't-Tevârîh ve'l-Kises*, Tahran.

MOEİN, Muhammed, (1353), *Ferheng-i Moein*, Tahran.

MUHAMMED BİN ALİ BİN SÜLEYMÂN RÂVENDÎ, (1333), *Râhetü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, (ed. Muhammed İkbâl) Tahran.

NEHCEVÂNÎ, Muhammed bin Hindüşâh,(1355), *Sihâhü'l-Feres*, (Ed. Abdü'l-Ali Tâatî) Tahran.

ORKUN, H. Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.

POPPE, NICHOLAS, (1957), *The Mongol Monuments in. H Pags-pa script*, Wiesbaden,

RAHMETİ ARAT, R. (1979) *Kutadgu Bilig* (İndeks), İstanbul.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, (1373), *Câmi'ü't-Tevârîh*, (Ed. Muhammed Rûşen ve Mustafa Musevî), Tahran.

TABERÎ, (1366), *Târîhnâme-i Taberî* (ed. Mohammed Rûşen), Tahran.

ZEMEHŞERÎ, MUHAMMED BİN ÖMER, (1951), *Mukaddimetü'l-Edep bi'l-Harezmiye*, (ed. Ahmet Zeki Velidi Togan, Tıpkıbasım) Fotoğraf basımı: Ahmed Zeki Velidi Togan) İstanbul.